Can. Doct. Marcus Belli

DE QUIBUSDAM

PRAEIUDICATIS VULGARIBUS OPINIONIBUS

DEQUE ARTIS MAGICAE VESTIGIIS

IN

G. LUCILII SATIRARUM FRAGMENTIS

Excerptum ex romano Commentario *Vox Urbis*
Ann. IX, N. X-XI.

ROMAE
TYPIS CUGGIANI
M DCCCC VI

CAN. DOCT. MARCUS BELLI

DE QUIBUSDAM
PRAEIUDICATIS VULGARIBUS OPINIONIBUS
DEQUE ARTIS MAGICAE VESTIGIIS
IN
G. LUCILII SATIRARUM FRAGMENTIS

Excerptum ex romano Commentario *Vox Urbis*
Ann. IX, N. X-XI.

ROMAE
TYPIS CUGGIANI
M DCCCC VI

DE QUIBUSDAM
PRAEIUDICATIS VULGARIBUS OPINIONIBUS
DEQUE ARTIS MAGICAE VESTIGIIS
IN G. LUCILII SATIRARUM FRAGMENTIS

PERPAUCA quae exstant Satirarum G. Lucilii fragmenta – ex triginta *Sermonum* libris, haud multo plus minusve, mille versus supersunt, quos emendavit et adnotavit Lucianus Mueller, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, MDCCCLXXII – rerum materiam ac copiam, ni uberrimam, at certe eruditis hominibus gratam acceptamque ostendere mihi videntur.

Et sane id cito perspexeris, si adiuncta temporum ad quae Luciliana carmina referuntur atque sinceram ipsius poëtae animi indolem animadverteris, qui omnium quae attigit plane sibi conscius prolapsi in vitia saeculi pravas consuetudines paene verbis effinxerit.

Utque primos satirici carminis ortus mente repetamus, nemo est qui ignoret nonnulla lepide dicta in Q. Ennii fabulis reperiri, praeter ea quae ex comoediae atticae exemplarium imitatione, Timonis praesertim, Bionis, Cratetis et ceterorum, romani scriptores mutuati

sunt; sed « italum acetum » nonnisi ex romana satira hauries, si M. F. Quintiliani testimonio fidem habueris: « Satira tota nostra est » (1).

G. Lucilius, Suessae Auruncae natus a. 574/180, Romae vixit diemque supremum obiit Neapoli a. 651/103, ea scilicet tempestate, qua Romani, post victorias in Africa, in Hispania, et in Oriente relatas, priscis mutatis moribus, inanis gloriae cupidi, conviviis luxuque tempus terentes, in peius ruere coeperunt; quare, peropportunam occasionem nactus tam perditos homines mordaci carmine perstringendi, Lucilius totus in eo est, ut quae ad rem publicam, sive familiarem, sive ad artes et litteras spectent, prout res postulat nudet et verberet. Horatius aperte id fatetur:

Ille velut fidis arcana sodalibus olim
credebat libris, neque, si male cesserat, usquam
decurrens alio, neque si bene; quo fit, ut omnis
votiva pateat veluti descripta tabella
vita senis. . . (2).

Et l. c. 62 et seqq.:

. . . . . *Quid, cum est Lucilius ausus*
primus in hunc operis componere carmina morem,
detrahere et pellem, nitidus qua quisque per ora
cederet, introrsum turpis: num Laelius aut qui
duxit ab oppressa meritum Carthagine nomen
ingenio offensi, aut laeso doluere Metello
famosisque Lupo cooperto vestibus? atqui
primores populi arripuit populumque tributim
scilicet uni aequus virtuti atque eius amicis.

(1) *Inst.*, X, 1, 93.
(2) *Serm.*, II, 1, 30 et seqq.

De Lucilii fide et probitate ambigemus? Etsi multorum hominum est aliud animo agitare, aliud ore loqui, cave fas nefasque confundas. Enimvero Lucilii optimi sensus de veritate dicenda, de re familiari servanda, de avaritia fugienda, ut cetera omittam, ex fragm. 168, 453, 783, etc. late patent (1). Adde nobilissimam illam et vere romanam virtutis definitionem, « quae tam longo intervallo – ita ad rem scribit L. Mueller – a Graecorum philosophorum placitis quam a Christianorum doctrina distat; quam contra Lucilium adserit Lactantius »: (2)

Virtus, Albeine, est pretium persolvere verum
queis in versamur, queis vivimu' rebu' potesse:
virtus est, homini scirei quo quaeque abeat res,
virtus, scirei, homini rectum, utile, quid sit honestum;
quae bona, quae mala item, quid inutile, turpe, inhonestum
virtus, quaerendae finem rei scire modumque:
virtus, divitiis pretium persolvere posse:
virtus, id dare, quod re ipsa debetur, honori;
hostem esse atque inimicum hominum morumque malorum,
contra defensorem hominum morumque bonorum,
hos magni facere, his bene velle, his vivere amicum:
commoda praeterea patriai prima putare,
deinde parentum, tertia iam postremaque nostra (3).

At, ne a proposito excurram, quid mihi ex Lucilii fragmentis breviter inlustrandum sit lucide exponam.

(1) Cf. Vitelli - Mazzoni, *Manuale della lett. lat.*, Firenze, 1898, pag. 90 e segg.

(2) *Inst. div.*, VI, 5,2 et cap. proximo 6, 7, 12.

(3) Fragm. 119 B.

Equidem nil novi afferre possum ad ea, quae, omnibus rebus, ne dicam veteres, sed et recentiores de poëta nostro disputaverunt. Cuique enim eruditorum hominum noti sunt Iltegen (1865), Boutervek (1867), Himer (1878), Zawadzki (1880), Zagorski (1891) aliique artis criticae studiosi, inter quos peculiari memoria dignus est Edmond Dupouy, natione Gallus, qui anno 1885 in lucem opus edidit, cui titulus: *Médecine et mœurs de l'ancienne Rome d'après les poètes latins;* qui liber multa utilia continet ad medicinae usum accommodata, licet, quod maxime dolendum est, ad christianam de moribus doctrinam non semper ad unguem castigata. Igitur, quum, quod ad nostrum poëtam attinet, vix ulla quaestio sit inexplorata, quaedam in unum cogam, quae specie saltem novitatem sapiant, idest de praeiudicatis vulgaribus opinionibus deque artis magicae vestigiis, quae apud ipsum poëtam facile invenies, sermonem instituam. Quod si diligenter perfecero, maiori meo labori (1), cui iam iam summam manum impositurus sum, me aliquid iterum addidisse iuvabit.

Locus quem ordine primum explanandum suscipimus est lib. XXVII-XIII (XXII, 1) *d* ex L. Muellerii ed.:

ut mercede conductae flent alieno in funere
praeficae, multo et capillos scindunt et clamant magis.

Patet hic agi de « praeficarum » more vetustissimo, quae mercede conductae in alienis

(1) *Magia e pregiudizi nei poeti latini dal 70 a. Cr. al 117 d. Cr.*

funeribus cadavera in rogum imponenda ciulando comitabantur. Quem nostri poëtae locum confer cum horatiano illo de assentatoribus:

Ut qui conducti plorant in funere, dicunt
et faciunt prope plura dolentibus ex animo, sic
derisor vero plus laudatore movetur (1).

Apud Horatium illud « conducti » masculini generis, nimis latam habet significationem eamque quae historicae veritati repugnet, quum praeficas feminas fuisse constet. « Antiqui – ita ex Acronis testimonio – praeficas dicebant mulieres, quae mortuos alienos conductae plorabant; quod fit in quibusdam provinciis, a quo beneficiis redimitur ». Porphyrion autem: « Alexandriae obolis conducuntur qui mortem fleant; et hoc tam valde faciunt, ut ab ignorantibus, illorum fuisse credantur qui efferuntur. Hi ergo vocantur *Threnodae* (Θρηνῳδοί) ». Verum ex communi consuetudine, uti iam animadvertimus, pro certo est in mortuis plorandis praeficas idest feminas, non mares, mercede conductas fuisse.

Hinc quaeri potest: cur feminae, non mares? Ratio quam affert Porphyrion, qui, ut Horatius, in universum de re loquitur, « ut ab ignorantibus, illorum fuisse credantur qui efferuntur » nullum discrimen mares inter et feminas ponit. Quid ergo? Mihi videtur praeficarum munus a magicis artibus, quae tanti erant apud veteres, minime ex omni parte

(1) *Ad Pis.*, 431-433.

longe abesse, praesertim quum in re magica semper femina primas agat. Quomodo autem artes magicae cum mortuorum funeribus coniungendae? Puto naenias, quas praeficae cum flebili vociferatione edebant, ad deos inferos placandos interdum adhiberi solitas fuisse.

Praeterea, quum praeficarum munere infimae plebis mulierculae saepe fungerentur, quid vetat quominus « sagas », quarum Romae maxima copia aderat, id praestitisse non numquam arbitremur? En ideo, meo quidem iudicio, huius vulgaris praeiudicatae opinionis origo. Nostris temporibus in venetis pagis hic mos adhuc obtinet; cuius rei testis et spectator ipse fui quum, ex officio, alicui agrestium hominum funeri interessem. Heu, quot virorum ploratus mulierumque ad sidera eiulatus, eo temporis momento, quo cadaver domo efferebatur! Dein... « conticuere omnes » usque ad silicernium! Atqui nonnulli putant hac vana relligione in aeternam caelicolum sedem piorum Manibus iter accelerare! (1).

(1) Ad haec fragm. lib. II, IX (16) *b*:

tum farcto omnia sunt circum lata -◡◡-◡

" Circumferre „ sonat " lustrare „ (Cf. Virg. *Aen.* VI, 229: *idem ter socios pura circumtulit unda*). " La satire suivante (Dupouy, op. c., p. 203) paraît avoir été écrite sur le faste et la luxure de la jeunesse romaine. On y trouve quelques passages qui se rapportent à un duel, à la suite duquel un des champions fut laissé pour mort. Son logis purifié, suivant l'usage, avec un gâteau de graisse, *tum farcto, etc.*, les funérailles commencées, les sacrifices accomplis devant le bûcher... voilà qu'on rencontre le mort se promenant dans la ville! C'était un cadavre d'occasion devant lequel les invités faisaient une contenance sévère et s'essayent à une tristesse de circonstance „.

Sequitur praeiudicata opinio de terroribus nocturnis, lib. XV, II (XX, 1) *b*:

terriculas Lamias, Fauni quas Pompiliique
instituere Numae, tremit has, haec omina ponit
ut pueri infantes credunt signa omnia ahena
vivere et esse homines: sic istic omnia ficta
vera putant, credunt signis cor inesse in ahenis
pergula pictorum, veri nihil, omnia ficta.

Ita arguit Lucilius eorum ineptias qui vanis superstitionibus serviunt; idque fragmentum nobis tradidit Lactantius (1), atque miror quod Giussani (2), de lucretiana huius loci imitatione nullam mentionem fecerit; tam evidens enim est quae neminem lateat:

Nam veluti pueri trepidant atque omnia caecis
in tenebris metuunt, sic nos in luce timemus
interdum, nilo quae sunt metuenda magis quam
quae pueri in tenebris pavitant finguntque futura (3).

Lucretianam inter et lucilianam dicendi rationem magnum intercedit discrimen: Lucretius, epicureorum more, ita ratiocinatur: certe pueri in tenebris metuunt; nos contra pueris stultiores sumus, qui in luce timeamus: si nos igitur in luce imagines falsas timemus, inde fit ut non in naturae, quemadmodum pueri, sed in animi tenebris versemur; quae tenebrae, luce animi, idest, nonnisi naturae legum co-

(1) *Inst. div.*, I, 22; Cf. et Leopardi, *Saggio sopra gli errori pop. degli antichi*, ecc., Firenze, 1859, pagg. 102-103.

(2) T. L. Cari, *De rerum natura*, etc. revisione e commento, Torino, 1896-1898.

(3) *De rerum nat.*, II, 55-58.

gnitione evanescent. Et haec tanto philosopho digna ratiocinatio!

Lucilianus locus, e converso, qui est de terroribus nocturnis, nil aliud evincit nisi Lamiarum, Strigum ceterorumque monstrorum simulacra (apud Graecos Μορμώ; apud nos *Befana, Babáu, Streghe, Orco, Mazzarolo, Incubo* o *Frácola)* a remotis usque temporibus non solum pueris sed et hominibus terrori fuisse:...
εὖ ἴσθι – Platonis verbis utar in *Crit.* VI, C. – ὅτι οὐ μή σοι ξυγχωρήσω, οὐδ' ἂν πλείω τῶν νῦν παρόντων ἡ τῶν πολλῶν δύναμις ὥσπερ παῖδας ἡμᾶς μορμολύττηται, δεσμοὺς καὶ θανάτους κ. τ. α.

Quid autem de Lamiarum et Strigum natura sentiendum? Facete Leopardi l. c.: « De horum natura ex antiquis nil certi constat, quod veteres non tanti fuerint, ut id nos rite docerent. Alii pisces, alii aves, alii sagas, alii mirae speciei animalia fuisse tradiderunt. Cur? Quia nemo haec unquam vidit! » Mundus vero idem semper est, non alius!

Ad terrores nocturnos redit Lucilius, lib. IV, XXIII (15):

adsequitur neque opinantem, in caput insilit ipsum
commanducatur totum complexu comestque.

L. Mueller hunc locum non ad terrores nocturnos, sed ad hominem refert, « qui amicum praecedentem ex improviso adsecutus blanditiis paene enecat »; verum magis mihi arridet Frankenii sententia, qui pro « complexu » legit « amplexa » atque de monstro quodam velut *Larva, Mania, Manduca* haec intelligenda

esse sibi persuasit, et fortasse a matre ad terrendum puerum narrata. Quod interpretationis genus mulierculaum consuetudini, fictis fabellis pueros terrendi, plane respondet.

De arte magica et proprie de veneficio est « Chironeum vulnus », cuius poëta noster meminit lib. XXIX, LXV (33):

Chironeo et non mortifero adfectus vomicai volnere.

Neque accipiendam esse reor lectionem: « Tironeo et non mortifero » etc., quam Dupouy de lurido abscessu deque aliis interpretatur *che il tacere è bello*. Etenim hic sermo est de notissimis Chironis Centauri sagittis, quae, Nessi sanguine tinctae, letalia inferebant vulnera; huc spectat et illa magica tunica, quam Hercules cum induisset, adeo intollerandis doloribus arsit, ut, furore actus, Lycam in mare proiecerit. Quae omnia recentiores fabularis historiae scriptores ita explicant: nomen « Iole » (= la *violacea*) cum caeli colorem significat, qui solem orientem et occidentem comitatur; Lycas et tunica alba item cum argenteum colorem adumbrant, qui, occasu solis, evanescit inter flammas, quae ex montibus oriuntur, idest inter rubescentes nubeculas, quae quamdam cum Herculis ad vitae exitum festinantis corpore sanguine oblito atque in frusta diviso similitudinem praebent. Tunica venenis infecta, ex Muellerii sententia, originem ducit a duorum nominum aequivocatione, Ἰόλη et ἰός = *venenum*. Haec mythorum quam vocant solarium doctrina aliquane probabilitate gaudet? Credat Iudaeus Apella!

Ex iis quae apud Muellerum inscribuntur *Varia*, lib. I, XXXVI (24) id legimus, quod Latinis in proverbio fuit:

- ◡◡ *nodum in scirpo insanu' facessere volgus.*

Scirpus palustris res est levissima; unde proverbium: « nodum in scirpo quaerere » « quod, ait Festus, in eas res natum est, quae nullius impedimenti sunt ». Hoc autem, etsi a re alienum, nolui silentio praeterire, quia et proverbia vitae consuetudines popularisque ingenii subtilitatem patefaciunt.

Nunc restat ut de « fluctu decumano », de « Marsis vatibus » et de « Orco » dicamus.

« Fluctus decumanus », nomine tantum, occurrit lib. III, XXVIII *ee*:

- ◡◡ - ◡◡ *decumanis fluctibus.*

Quare Mueller supplet: « huc usque crescit, dein revolvitur ».

Iis, quae iam animadvertimus ad Lucani lib. V, *De bello civili*, v. 672-673, de opinione praeiudicata, qua secundum Pythagoraeorum doctrinam numeri decem vim summis laudibus praedicantem, fluctus decimus maior antecedentibus putabatur, haec addimus: « decumanum », metonimice interdum ad rem immanem et taeterrimam significandam adhiberi.

Transeamus ad « Marsos vates », lib. XX, IV (5) *d:*

iam disrumpetur medius, iam, ut Marsu' colubras
disrumpit cantu, venas cum extenderit omnis.

Marsos, qui ad Fucinum lacum in Aprutio habitabant, ab Angitia sive Anguitia Aeetae

regis filia ac Circes sorore, artem magicam didicisse ferunt. De iis Silius Italicus in *Pun.* VIII, 496-502:

..... ac Massica pubes
et bellare manu, et chelydris cantare soporem
vipereumque herbis hebetare et carmine dentem.
Aeetae prolem Angitiam mala gramina primam
monstravisse ferunt, tactuque domare venena,
et lunam excussisse polo, stridoribus amnes
fraenantem, ac silvis montem nudasse vocatis.

Videsne quot mirorum operum Marsi auctores fuerint? Eadem invenies apud Ciceronem, Horatium, Virgilii *Pharmaceutriam* et Tibullum, cuius postremi locus qui afferatur dignus est:

Nec tamen huic credet coniux tuus, ut mihi verax
Pollicita est magico saga ministerio.
Hanc ego de caelo ducentem sidera vidi:
Fluminis haec rapidi carmine vertit iter.
Haec cantu finditque solum, manesque sepulcris
Elicit, et tepido devocat ossa rogo.
Iam ciet infernas magico stridore catervas:
Iam iubet aspersas lacte referre pedem.
Cum libet, haec tristi depellit nubila caelo:
Cum libet, aestivo convocat orbe nives.
Sola tenere malas Medeae dicitur herbas:
Sola feros Hecates perdomuisse canes.

(I, 2, v. 41-52).

Qui habet addat acervo!

Postremo de « Orco » (lib. XXVI, LXXVII, 38):

qui sex menses vitam ducunt, orco spondent septimum.

Adest hic vulgata Orci fabella, quae cum diebus fastis et nefastis nectitur. Ad rem con-

fer Hesiodi Ἔργα καὶ ἡμέραι (765-820), ubi Ascraeus poëta religiose hortatur et urget « ut diem quintam Orco sacrum fugias »; quod praeceptum, quamquam suis temporibus rebus magicis minor dabatur fides, in *Georg.*, I, 277-279, Virgilius renovavit:

..... Quintam fuge; pallidus Orcus
Eumenidesque satae; tum partu terra nefando
Coeumque Iapetumque creat saevumque Typhona.

Orcus, tanti terroris causa, qui in diem quintam trium singularum partium (ἱσταμένου, μεσοῦντος, φθίνοντος μηνός) graeci mensis dominatur, ab ἕρκος (= septum) nomen habet, et idem sonat ac locus ubi mortui commorantur; sed, succedentibus temporibus, nativam vocis vim ita mutavit, ut Deum mortuorum (= *il dio attivo della morte*) significaret. Media aetate, Orci fabella insolitam ac ridiculam speciem induit, quod et nunc in Venetis fama tenet. Mulierculae enim haec de Orco pueris narrare solent: Orcus eximia corporis magnitudine homo fuit, et is qui, nocturno tempore, cruribus facta furca, a turri ad turrim oppidi pertingeret! Speciem in horas mutabat: modo porcellus, modo catellus, modo lini glomus... et cetera huiusmodi quae cum risu iocoque audias!

Et satis de Orco « Vertumnis quotquot sunt natus iniquis ».

Hic finis chartaeque viaeque!

Quae de praeiudicatis vulgaribus opinionibus ac de arte magica ex G. Lucilii fragmentis raptim delibavimus id unum, candide lector, tibi suadeant: Romanos uti et ceteras gentes,

ab incunabulis, superstitionibus imbutos fuisse; cuius superstitionis natura ea est quae in dies proficiat, quo magis homo libidinibus indulgens a veri Dei cultu deflectat.

Id populorum omnium historia argumentis confirmat.

Si quis autem ampliorem notitiam de iis quae disputavi, quod attinet ad eam litterarum latinarum aetatem quam « arcaicam » vocant, desideret, adeat, ex nostris, praeclarum Felicis Ramorino opus, cui titulus: *La poesia in Roma nei primi cinque secoli*, etc., quod primum in *Rivista filologica* anni 1883, vol. XI, pagg. 417-539 et seqq. editum est; ibi de vaticiniis, de carminibus magicis, de lustrationibus, etc. plura inveniet, quae ad rem maxime conferent.

Scrib. in Portu Romatino, Kal. Septembr. MCMVI.

